

О.Є.Музичко, В.М.Хмарський*

ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ:
ПАВЛО АНДРІЙОВИЧ ІВАНОВ

Статтю присвячено висвітленню життєвого шляху, з'ясуванню творчого доробку одного з учнів В.Б.Антоновича – П.А.Іванова. Його біографію можна умовно розділити на три періоди – київський, миколаївський та одеський. Проблематика досліджень може бути поділена на дві частини – історія середньовічної Волині і Південної України останньої чверті XVIII ст. (діяльність імперської адміністрації та доля українського козацтва після зруйнування Запорізької Січі).

За останнє двадцятиріччя українська історіографія пройшла шлях від розвитку в напрямку закриття білих плям, дефальсифікації української історії, переоцінки окремих її епізодів до всебічної трансформації своїх методологічних і світоглядних основ, створення нової концепції історії України. Попереднє нагромадження фактичного матеріалу актуалізувало ширші теоретичні завдання. Не оминули ці тенденції і вивчення історіографічного процесу в Україні. Більшість видатних українських істориків XIX–XX ст. уже мають своїх біографів, а деякі – й кількох. Особливо ретельно вивчено період другої половини XIX – початку XX ст. – час бурхливого розвитку української історіографії, її остаточного виокремлення від російської та польської.

Про це яскраво свідчить стан вивчення київської школи істориків, яку традиційно пов'язують із постатями В.Б. Антоновича, М.В. Довнар-Запольського

Музичко Олександр Євгенович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова; Хмарський Вадим Михайлович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

та їх учнів. В історіографії вже досліджувалися такі питання, як склад школи, біографії її представників, особливості їх наукової спадщини у світовому та російсько-імперському історіографічному процесі, нарешті, місце в розвитку української історії¹. Звичайно, передусім у центр дослідницької уваги потрапили такі вчені, як В.Б.Антонович, М.С.Грушевський, М.В.Довнар-Запольський, Д.І.Багалій. Іншим членам школи було приділено менше уваги, що закономірно з огляду на їх порівняно скромний внесок в історіографію. Однак, навіть з урахуванням цієї обставини, явно «не пощастило» одному з представників школи, учню В.Б.Антоновича – П.А.Іванову. Він був одним із когорти перших адептів «обласного» підходу вчителя, за яким передбачалося глибоке вивчення історії окремих історико-географічних областей України. В історіографічних публікаціях загального чи спеціального характеру містяться вкрай скупі дані про П.А.Іванова, не встановлено навіть дат його життя².

Межі даної статті не дають змоги оприлюднити весь віднайдений фактаж із біографії П.А.Іванова, тому зосередимось на оцінці саме наукового доробку історика. Але перед цим вкажемо на кілька біографічних віх. Народився П.А.Іванов 7 листопада 1860 р. у містечку Захарівці – волосному центрі Тираспольського повіту Херсонської губернії. «Доросле життя» історика чітко охоплює три етапи: київський (по 1886 р.), миколаївський (1887–1893) та одеський (з 1893 р. і до кінця життя).

Протягом першої половини 1880-х років Павло Андрійович навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира, який 19 грудня 1886 р. затвердив його кандидатом зі срібною медаллю за твір, присвячений середньовічній історії Волинської землі³. Саме у київському середовищі сформувалися його наукові, суспільно-політичні погляди та національний світогляд, склалося коло творчих знайомств. Звичайно, як науковий керівник, найбільший вплив на нього мав В.Б.Антонович.

Викладацька кар'єра П.А.Іванова та найактивніша наукова діяльність припадають на роки його перебування у Миколаєві й Одесі. Про перебування його у першому з цих міст матеріалу обмаль, як і незрозуміла причина переїзду П.А.Іванова саме до Миколаєва. Відомо, що там він протягом 1887–1893 рр. викладав історію та географію в Олександрівській гімназії. У Миколаєві налагоджується листування між ним та М.С.Грушевським (з листопада 1892 р.), що тривало і під час перебування П.А.Іванова в Одесі.

Доля П.А.Іванова в одеський період його життя пов'язана насамперед з Новоросійським університетом, а також Маріїнською жіночою гімназією та іншими середніми навчальними закладами. Проте розгорнутися кар'єрі викладача в університеті не судилося – там він пропрацював із перервами від 1893 р. до жовтня 1905 р., оскільки його вразив інсульт. Дату завершення земного шляху П.А.Іванова поки що з'ясувати не вдалося. Можна припустити, що Павло Андрійович помер у період з кінця 1917 по липень 1918 р.

Таким чином, педагогічна кар'єра П.А.Іванова склалася не дуже вдало. Перебування в Одесі можна підсумувати висловленою ним думкою ще на початку його прибуття до міста (1894): «Загалом в Одесі мені не пощастило у багатьох відношеннях»⁴. Статус вчителя гімназії, посада приват-доцента в університеті, до того ж уривками, не могли задовольнити амбіції вихованця Київського університету. Можливо, ці обставини вплинули на стан його здоров'я. Водночас зосередження на педагогічній роботі у середніх навчальних закладах було однією з причин, що завадила П.А.Іванову написати докторську дисертацію, над якою він працював в Одесі. У грудні 1903 р. Павло Андрійович доповідав деканові, що, за винятком однієї статті, він нічого не публікував, публічних лекцій не читав і дуже зайнятий своєю докторською дисертацією⁵. На жаль, про її тему історик не повідомляв. В інших джерелах інформації про неї також немає.

Очевидно, що наукові інтереси пов'язували П.А.Іванова перш за все з Україною. Складніше визначити національну ідентичність історика, або інакше відповісти на запитання, чи усвідомлював він себе українцем, і якщо так, то якою мірою його українство впливало на його наукову працю? За своїм ставленням до України П.А.Іванов нагадує свого колегу і товариша по Новоросійському університету О.І.Маркевича. Це ставлення можна окреслити як «українофільство». Не пориваючи з російським культурним середовищем, не володіючи навіть задовільно українською мовою, ці люди із симпатією ставилися до українського національно-культурного руху, підтримували контакти з його представниками. В одному з листів до М.С.Грушевського Павло Андрійович переписував за те, що написав статтю до «Записок» НТШ російською мовою, та повідомляв, що «завдяки нашим спільним знайомим я сподіваюся протягом року настільки задовільно вивчити українську мову, що в наступному році для записок Товариства буду вже писати тільки цією мовою». В іншому листі одеський історик цікавився у свого львівського колеги словами та нотами пісні «Ще не вмерла Україна»⁶.

Українська самосвідомість П.А.Іванова стимулювалася тим, що не тільки Київ, а й Одеса наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була одним із центрів українського національного руху. Серед видатних представників цього руху слід назвати Л.В.Смоленського, О.О.Андрієвського, Є.Є.Чикаленка, М.Ф.Жомарова, С.П.Шелухіна, Д.Д.Сигаревича, І.М.Луценка, І.Л.Липу та А.В.Ніковського. Зв'язок з українською громадою підтримували деякі студенти та викладачі Новоросійського університету. Зокрема серед них слід назвати М.Є.Слабченка та П.Г.Клепацького. Одеський осередок підтримував контакти не тільки з іншими українськими товариствами України у складі Російської імперії, а й з Галичини. Зокрема активні зв'язки з галицькою українською інтелігенцією мали М.Ф.Жомаров, І.М.Луценко. Саме в Одесі, за висновком дослідника О.О.Болдирева, діяльність громади мала сталий характер, на відміну від інших міст Південної України. Якщо на початку свого існування в 1870-х роках панівною ідеологією одеських громадівців був соціалізм, то на початку ХХ ст. ідеологічне спрямування осередку стає за змістом значно «національнішим» і навіть «націоналістичнішим», а за політичними уподобаннями – правішим за київський осередок⁷. Хоча прямих вказівок у джерелах на участь П.А. Іванова у діяльності одеської громади знайти поки що не вдалося, заперечувати їх не можна. Він не міг не бути знайомим із С.П.Шелухіним, О.О.Андрієвським по спільній роботі у декількох одеських наукових товариствах. Із великою долею вірогідності можна твердити, що стосунки з цими та іншими одеськими українськими діячами вплинули як на світогляд П.А.Іванова, так і на вибір ним певних тем для своєї праці (історія козацтва).

Водночас українофільські симпатії Павла Андрійовича, контакти з діячами українського руху ускладнили його стосунки з деякими впливовими викладачами Новоросійського університету. Так, на початку ХХ ст. проти надання йому посади приват-доцента рішуче висловився один із провідних професорів університету І.А.Линниченко. Він жорстко і невинувато різко розкритикував творчий доробок претендента, піддав сумніву його наукову вагу⁸. Можливо, це стало однією з причин погіршення стану здоров'я П.А.Іванова. Своєю чергою, Павло Андрійович у листі до М.С.Грушевського ще 1894 р. висловив критичні зауваження на докторську дисертацію І.А.Линниченка⁹. Можливо, ці думки якимось чином стали відомі професору. Проте вважаємо, що головним підґрунтям критики І.А.Линниченка на адресу П.А.Іванова стала незгода одеського професора з основними постулатами В.Б.Антоновича та М.С.Грушевського, небажання мати серед колег українофіла. Подібну роль І.А.Линниченко відіграв і пізніше у відомій історії з перебуванням у Новоросійському університеті О.С.Грушевського¹⁰.

Творча діяльність П.А.Іванова була передусім пов'язана з низкою наукових товариств України: Таврійська учена архівна комісія (ТУАК), Одеське товариство історії і старожитностей (ОТИС), Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). Наукові публікації історика, головним чином, з'являлись у їхніх виданнях, а також у газеті «Южанин» (Миколаїв) та «Киевской старине». За жанром у науковому доробку П.А.Іванова (налічується 20 позицій) можна виділити монографію, статті й археографічні публікації.

За тематикою праці Павла Андрійовича поділяються на дві групи – з історії середньовічної Волинської землі та Південної України кінця XVIII ст. У другій темі його дослідницький інтерес зосереджувався на двох проблемах – на історії українського козацтва та політиці російської адміністрації.

Попри історіографічну репутацію П.А.Іванова як передусім дослідника історії Волині, його творча діяльність у цій царині була значно менш активною, а кількість публікацій вельми скромною (монографія та дві статті, що були, власне, її частинами) порівняно з вивченням історії Південної України. Тут дослідник часто був несамостійний у використанні джерел і, як наслідок, більш залежний від інших авторів, повторюючи їхні здобутки та прорахунки. На цю особливість праць П.А.Іванова вказували його критики. Головна праця дослідника «Исторические судьбы Волынской земли» являла собою доповнений і перероблений текст його студентської, кандидатської праці¹¹. Вона була однією з 11 монографій про історію окремих українських регіонів, що вийшли протягом 1881–1903 рр. у рамках, так званого «проекту Антоновича».

Завдання глибокого вивчення історії середньовічної Волині ускладнювалося тим, що незадовго перед тим уже з'явилася праця на ту ж тему іншого вихованця В.Б.Антоновича – О.М.Андріяшева¹². Власне, більшість оригінального тексту студії зайняла полеміка з думками багатьох попередніх дослідників Волині, особливо стосовно генеалогії та хронології князів. Так, у питанні про постать Юрія II Болеслава Павло Андрійович примкнув до О.Андріяшева та М.Любавського, які вважали, що джерела свідчать про двох різних князів. Зворотню думку відстоювали Ф.Режабек, М.П.Дашкевич, А.В.Лонгинов, І.П.Філевич, М.С.Грушевський, А.Прохазка, О.Бальцер, І.А.Линниченко¹³. Більш докладно П.А.Іванов висвітлював соціально-економічну та культурну (так звану «внутрішню») історію Волині. На це вказував, наприклад, І.П. Крип'якевич у своїй монографії про Галицько-Волинське князівство¹⁴.

Не можна твердити про абсолютну невдачу цієї праці П.А.Іванова чи її повне фіаско у критиків. Оцінки цієї праці представниками київської школи були полярними. В.Б.Антонович уважав, що «загалом праця Іванова відрізняється великою сумлінністю у вивченні джерел та літератури предмета, повнотою їх вивчення і цілком науковими прийомами історичної критики»¹⁵. Цей схвальний відгук став основою рішення про надання П.А.Іванову магістерського ступеня. Завжди суворий у своїх оцінках, М.С.Грушевський твердив, що «деякі уваги не уймають ваги і ціни праці Іванова, що є корисним внеском в українсько-руську історіографію, і ми щиро зичимо дальшого успіху і розвою діяльності нового робітника на дорогій нам ниві». Історик відзначив оригінальність підходу автора, що для опису вірувань населення використав етнографічний матеріал із Волині XIX ст. Такий спосіб було вперше застосовано у вивченні історії поодиноких давніх земель. М.С.Грушевський зауважив, що П.А.Іванов широко розглянув історію Волині першої половини XIV ст. і відзначив значний інтерес цього розділу праці. Він солідаризувався з одеским колегою щодо зображення князя і віча основою політичного устрою землі¹⁶.

Інші представники школи – М.В.Довнар-Запольський та І.А.Линниченко – зосередилися на негативних сторонах праці, відзначивши фактичні помилки автора, його невміння критично підходити до джерел і думок інших дослідників¹⁷.

Незважаючи на цю критику, праці П.А.Іванова були прийняті до уваги в подальшій історіографії Волині та середньовічної України¹⁸.

Інтерес Павла Андрійовича до цих тем був зумовлений його приналежністю до київської історичної школи В.Б.Антоновича. Як і інші представники школи, він досліджував історію окремих регіонів України – Волині та Півдня, історію козацтва. Його методології властивий документалізм і позитивізм (зосередження на пошуку й публікації історичних джерел, привнесення якомога меншої інтерпретації, коли вони свідчать «самі за себе»). Творча мотивація та концептуальні переконання вченого у вивченні історії спиралися на його зазначені вище «українські» симпатії. Перш за все це проявилось в дослідженні історії Волині як складової Малоросії (Південно-Західної Русі, України), неупередженому ставленні до козаків, що вийшли з-під російської протекції.

Безпосередньо на концептуальні погляди П.А.Іванова на історію України вплинув М.С.Грушевський. Про це свідчать матеріали засідань Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, членом якого Павло Андрійович став із 5 березня 1896 р.¹⁹ На засіданнях 18 лютого та 31 березня 1905 р. П.А.Іванов виголосив дві доповіді: «Схема руської історії, запропонована професором Львівського університету Грушевським» та «Питання про малоросійську народність у науковій літературі»²⁰. Він розповів присутнім, серед яких були громадівці С.П.Шелухін та І.М.Луценко (як гості), про діяльність НТШ, передав зміст статті М.С.Грушевського «Звичайна схема історії східної Європи і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», і додав, що повністю з ним погоджується. П.А.Іванов також висловив побажання, щоб з'явилася можливість самостійного існування малоросійської (української) мови та народності. У жвавому обговоренні доповідей взяли участь відомі професори В.М.Істрін, Б.М.Ляпунов, А.П.Доброклонський, Є.М.Щепкін, а також С.П.Шелухін і Д.Д.Сигаревич. Тон полеміки, принаймні за протоколами, був виваженим і науковим. Таким чином, П.А.Іванов став ініціатором першого відкритого наукового обговорення схеми М.С.Грушевського в науковому та громадському середовищі Одеси. Цей епізод суттєво доповнює вже відомі дані про зв'язки між Галичиною і Південною Україною, між одеськими науковцями та М.С.Грушевським. Слід відзначити і беззаперечну сміливість наведених висловлювань П.А.Іванова в умовах часто негативного, якщо не ворожого, ставлення переважної частини одеського істеблішменту й адміністрації до українського національного руху.

Втім, у відомих працях з історії російської політики на півдні України ці погляди П.А.Іванова проявилися незначною мірою. У 1891 р. у листі до О.І.Левицького він розглянув знайдені ним матеріали кінця XVIII ст. як джерело для вивчення «малоросійської старовини»²¹. Однак в опублікованих працях Павло Андрійович задекларував консервативні офіційні проімперські доктрини у вивченні історії Південної України. Він у досить архаїчному стилі наголошував на мудрості царського уряду, на попередній дикості краю, що цивілізувався внаслідок однозначно благодійної російської політики²², розмірковував над шкідливістю чи корисністю певних груп населення серед новоприбульців регіону (євреїв)²³, уникав критики дій імперської влади щодо козацтва, щоправда, і не вихваляючи її.

На погляди дослідника щодо історії Новоросійського краю, безумовно, вплинули праці А.О.Скальковського та О.І.Маркевича. Однак рецензії П.А.Іванова на ювілейні видання, присвячені історії Одеси (О.І.Маркевича, В.О.Яковлева, В.К.Надлера), вміщені на сторінках «Записок» НТШ у 1894 р., свідчать, що ця специфіка його наукового дискурсу була викликана не стільки особливостями його свідомості, скільки побоюваннями цензурних і політичних утисків. У недосяжному для російської цензури виданні під псевдонімом «І.Андрієнко» він

відверто став на україноцентричні позиції у висвітленні історії Одеси та Південної України. П.А.Іванов відзначив перевагу українців серед населення Новоросії наприкінці XVIII ст., рішуче заперечив думку В.К.Надлера про цивілізаційну роль Росії на Півдні, наголосивши на ролі запорізьких козаків, підкреслив свавілля російської армії після взяття Хаджибею. П.А.Іванов піддав сумніву позитивну роль іноземних колоністів на півдні України і зауважив, що «Новоросія – певна річ – геть би більш надбала собі культури, коли б переселенцям українським уряд надав хоч частину тих привілей і різноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних»²⁴.

Перші наукові публікації П.А.Іванова на початку 1890-х років, власне, були присвячені дослідженням історії Південної України, незважаючи на те, що у той період він працював над магістерською дисертацією у галузі медієвістики. Вони були наслідком його роботи в Миколаївському портовому архіві (початок 1890-х), у Санкт-Петербурзькому та Московському відділеннях Архіву Головного штабу (1901–1902), Катеринославському архіві губернського правління. Інтерес до пошуку документів і запровадження нового матеріалу до наукового обігу був зумовлений вихованням П.А.Іванова у колі київських документалістів, прагненням до встановлення «справжньої» істини у дусі позитивізму. Своє кредо він сформулював так: «Я не належу до тих панів, що вважають за можливе обмежуватися тріскучими, нічого не промовляючими виразами, а бажаю ґрунтувати свої думки на «арсеналі джерел»²⁵. Він заперечував можливість для історика користуватися джерелами з інших рук і базування на них своїх висновків.

Тому не дивно, що левову частку доробку П.А.Іванова в царині вивчення історії Південної України становили археографічні публікації. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. головними археографічними осередками у регіоні були ТУАК та ОТИС. Отже, цю діяльність Павла Андрійовича слід розглядати у контексті їх роботи.

Таврійську учену архівну комісію було створено у 1887 р. і до середини 90-х років в її археографічній діяльності відбувався своєрідний «вибух». Саме у той час десяток археографів оприлюднили половину джерел за обсягом і третину за кількістю за весь період її існування (до 1922 р.). ТУАК заохочувала до своєї діяльності фахівців із-поза меж Криму і Таврійської губернії загалом. Серед археографів першим став П.А.Іванов. Запропонував його кандидатуру 23 січня 1892 р. (а обрано 16 квітня) «правитель справ», тобто секретар А.І.Маркевич, який разом із Ф.Ф.Лашковим був справжнім лідером установи²⁶.

Можна передбачити, що про дослідника А.І.Маркевич міг довідатися зі сторінок «Киевской старины». Адже саме 1891 р. Павло Андрійович оприлюднив там документи з архіву канцелярії миколаївського військового губернатора стосовно переселення позаштатних церковників у Новоросію наприкінці XVIII ст. і запорожців – на Тамань²⁷. Того ж року П.А.Іванов почав співпрацювати з ТУАК. Перша публікація – опис архівної справи про відновлення у Севастополі комерційного порту наприкінці 10-х рр. XIX ст. – було підготовлено у 1891 р. спільно з професором О.І.Маркевичем²⁸.

На одному із засідань ТУАК ішлося про те, що П.А.Іванов надіслав повідомлення, яке було «ретельним викладом двох справ, що зберігались у канцелярії миколаївського військового губернатора, – 1) «Справа 1823 р. про наділення міста Севастополя землею і про інші переваги на користь міських мешканців» та 2) «За височайшим повелінням, про заборону неслужбовцям євреям постійного перебування у містах Севастополі і Миколаєві». Тоді ж вирішили «з огляду на інтерес, який мають повідомлення П.А.Іванова, надрукувати їх у ви­тягах в одному з найближчих випусків «Известий» комісії»²⁹.

Отже, працюючи у згаданому архіві, П.А.Іванов відбирав матеріали, що торкалися Криму і переправляв їх до ТУАК. У такий спосіб він протягом 1892 р. оприлюднив у двох публікаціях описи ще трьох справ з історії Севастополя 20–30-х рр. ХІХ ст., де навів цілу низку документів, причому в переважній більшості у формі витягів³⁰. Матеріал був у такому «сирому» вигляді, що ТУАК неодмінно приймала рішення: «надрукувати у витягах» або «у скороченому вигляді»³¹.

1892 р. П.А.Іванов проводив пошуки документів і у Московському відділенні Архіву Головного штабу. Там він виявив матеріали, які не були раніше використані Д.І.Яворницьким у його «Історії запорозького козацтва». Павло Андрійович працював із документами лише кілька днів, роблячи розлогі витяги з них. Внаслідок цього до ТУАК наприкінці року надійшли матеріали про перші роки російського володарювання у Тавриді³², а разом із ними і копії ордерів П.О.Зубова стосовно Криму з Миколаївського портового архіву³³. Подальші пошуки в останньому архівосховищі стали основою для його заключної публікації, що була поділена на чотири частини і містила сім ордерів Г.О.Потьомкіна (1788–1789), три листи С.С.Жегуліна (1789), донесення російського офіцера про знахідку нафти на Кубані й у Криму (1792) та 14 ордерів П.О.Зубова (1792–1795). Наявність докладних легенд можна віднести до позитивних рис цієї публікації, а безсистемна подача документів як за частинами, так і в середині їх впадає у вічі як негатив. Співпрацю з ТУАК П.А.Іванов завершив публікацією «Нарису діяльності на півдні Росії адмірала графа М.С.Мордвінова», що став основою його пробної лекції у Новоросійському університеті³⁴.

Слід зазначити, що зібрані у Миколаївському архіві матеріали послужили основою першої в науковій кар'єрі П.А.Іванова публікації – розлогої рецензії на працю Г.М.Ге «Історія міста Миколаєва» (1890)³⁵. На основі документів молодий історик у незвично різкому для початківця тоні виявив численні неточності у праці миколаївського колеги. Реакція Г.М.Ге та відповідь на неї П.А.Іванова були ще більш різкими, що, ймовірно, ускладнило стосунки рецензента з миколаївським громадським і науковим середовищем³⁶.

Після переїзду до Одеси П.А.Іванов припинив співпрацю з ТУАК і розпочав співробітництво з Одеським товариством історії і старожитностей – найстарішою археографічною установою у краї (1839). Членом-кореспондентом цього товариства Павло Андрійович був обраний у 1890 р. за рекомендацією О.О.Кочубинського та О.І.Маркевича, а дійсним членом – у 1897 р.³⁷ Науковий потенціал цієї установи не задовольняв ученого. У 1895 р. він скаржився М.С. Грушевському: «Наше історико-філологічне товариство* якесь линяле, як втім й Одеське товариство історії і старожитностей, яким керує зовсім старезний Юргевич: засідання бувають вкрай нечасто, реферати читаються ще рідше, праць товариство майже не видає, а вже виданих у продаж не пускає»³⁸.

Основною формою наукової творчості ОТІС у 90-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. були, власне, студії (особливо з археології), що втілювались у розвідки, статті і монографічні дослідження, які витискували археографічну діяльність на маргінес. Не працюючи цілеспрямовано над публікацією матеріалів кількох чи хоча б одного значного архівосховища, ОТІС не мало перспективи утримати першість головного археографічного центру на півдні України. Після виникнення у чотирьох губерніях Новоросійського краю вчених архівних комісій, дві з яких – Таврійська і Катеринославська – розгорнули надзвичайно активну археографічну діяльність, наукова установа в Одесі уже не могла з ними конкурувати³⁹.

* Мається на увазі Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті.

Незважаючи на це, археографія посіла помітне місце у той час і у доробку ОТІС. Публікації джерел займали близько третини обсягу їх «Записок». Керівником цієї діяльності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також і одним із лідерів товариства був О.І.Маркевич. Активно разом із ним працювали у царині археографії А.О.Скальковський, Ф.Ф.Лашков (що тоді переїхав із Криму), а також О.О.Андрієвський, П.П.Короленко, В.В.Латишев, А.В.Лонгинов, М.Г.Попруженко, Л.М.Савйолов та А.В.Флоровський.

З огляду на наведену вище епопею з університетом зовсім не виглядає дивним, що до археографічної роботи в ОТІС П.А.Іванова залучив О.І.Маркевич і причому ще в останні місяці перебування його у Миколаєві. Професор залучив майбутнього одесита насамперед до царини камеральної археографії – доручив зробити опис матеріалів з історії Одеси у миколаївських архівосховищах, а також витяги з деяких документів, які зберігались у тамтешньому портовому архіві. Проте П.А. Іванов, не маючи, як звичайно, часу, лише розпочав справу, а завершення її доручив іншим особам. Врешті, було так-сяк розписано п'ять справ із переліком 80 матеріалів (один із них із шостої справи – канцелярії миколаївського військового губернатора). Також О.І.Маркевичу були надіслані витяги з кількох документів, які він умістив разом з описом. Щоправда, історик нарікав на те, що через поспішність роботи не всі матеріали скопійовані ретельно. Але він доклав багато зусиль, щоб подати максимальну кількість витягів. Опубліковані були навіть ті документи, у точності копіювання яких він сумнівався, оскільки вважав оприлюднення будь-яких матеріалів дуже актуальним. Наближався ювілей Одеси, а віднайдені документи торкалися в основному середини 90-х рр. ХVІІІ ст.⁴⁰ Незважаючи на намагання О.І.Маркевича надати публікації максимальної науковості – примітки щодо змісту, вказівки на попередне опублікування матеріалів тощо, вона залишає враження незавершеності.

Здобувши врешті посаду приват-доцента, П.А.Іванов продовжив свої архівні пошуки. Після Миколаєва він вирішив обстежити деякі матеріали у Катеринославі. Там в архіві губернського правління об'єктом його уваги стала справа про міграцію єврейського населення на південь України у 1775 – 1777 рр. Сім документів із величезної на 345 аркушів справи його зацікавили насамперед «матеріали з історії колонізації Новоросійського краю»⁴¹. Характерним для П.А.Іванова було розміщення джерела впереміш із коментарями, що деякою мірою нагадувало «Історію Нової Січі» А.О.Скальковського, а найбільше – його публікації 80-х – початку 90-х рр. у «Киевской старине»⁴².

Там же П.А.Іванов розшукав справу про спробу петербурзького купця Ф. Фабера одержати земельні угіддя у Катеринославіському намісництві (1784–1787). Чотири документи з неї він опублікував⁴³. Зазначивши, що один із них написано надзвичайно нерозбірливо і «вельми неправильно орфографією», упорядник «забув» позначити нерозбірливі або спірні місця та вказати, що виправив їх.

Працюючи ще у 1892 р. у московському відділенні Архіву Головного штабу зі справами про діяльність Г.О.Потьомкіна на півдні імперії, П.А.Іванов наштовхнувся на матеріали з історії Запорізької Січі. Ці папери, за його твердженням, були вивезені з кошової церкви у 1775 р. і «являють частину того досить значного січового архіву, з якого черпав свої дорогоцінні відомості автор «Історії Нової Січі» А.О.Скальковський». Унаслідок цієї знахідки на сторінках «Записок» з'явилися 12 документів з історії запорізького козацтва (1734–1756 рр.) з географічними, бібліографічними та джерелознавчими примітками П.А.Іванова⁴⁴. Упорядник по-особливому підійшов до розташування документів, зробивши не спільний коментар, а подокументно, з метою вказати на цінність інформації кожного з них. Поява цих матеріалів стала своєрідним доповненням не тільки до відомої праці А.О.Скальковського, а й публікацій О.О.Андрієвського⁴⁵.

Очевидно, що в Одесі П.А.Іванов захопився козакознавством, зокрема історією запорожців після зруйнування Січі. Здійснивши експедицію по місцях, де мешкали нащадки козаків, Павло Андрійович ознайомився з трьома документами, які належали одному з них і опублікував їх у додатку до однієї зі статей⁴⁶. Доповідь, присвячена історії чорноморського козацтва, була наслідком його подорожі у вересні 1901 р. до селища Слободзеї в районі Тирасполя. Завдяки підтримці місцевого земського лікаря Кравченка та аматора старожитностей о.Іоанна Кириці – настоятеля храму Св. Архангела Михаїла – він ознайомився з матеріальними залишками перебування тут чорноморців. П.А.Іванов також відвідав хату нащадка козаків, який відмовився переселитися на Тамань. У додатках до доповіді він навів фотографії предметів, що належали отаману козаків А.Головатому. На засіданні ОТС 30 травня 1902 р. він клопотався про друк «у журналі нових матеріалів для історії запорізького козацтва після знищення Січі». Члени товариства ухвалили надрукувати їх у наступному номері⁴⁷. Проте нічого не було оприлюднено. Що за цим стоїть – чиясь недбалість, невідповідність наукового рівня вимогам дослідницької установи чи розходження автора із загальноприйнятою точкою зору на події – сказати поки що важко.

У 1904 р. з'явилася публікація великої доповіді П.А.Іванова на засіданні ОТС, присвячена історії козацтва у перше п'ятиліття після зруйнування Запорізької Січі у 1775 р., тобто становленню задунайського козацтва⁴⁸. Його доповідь ґрунтувалася на документах, віднайдених ним у Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву Головного штабу. Доповідач зіставив дані документів з усними повідомленнями, що використовували його попередники, – А.О.Скальковський, Ф.К.Кондратович та П.П.Короленко. Ця доповідь викликала схвальну оцінку С.В.Петлюри, який наголосив на розходженні одеського історика з попередніми дослідниками⁴⁹.

Деякі наукові проекти П.А.Іванову не вдалося реалізувати. Йдеться передусім про докторську дисертацію та історію міста Миколаєва, про роботу над якою Павло Андрійович згадував під час полеміки з Г.М.Ге.

У подальшій історіографії Південної України праці П.А.Іванова займають досить поважне місце. Про це свідчить часте посилання на них провідних дослідників української колонізації Придунав'я. В основному автори використовували історико-географічні та політичні дані, наведені П.А.Івановим⁵⁰. Проте критичний аналіз доробку дослідника як одного з перших істориків задунайського козацтва у цих працях не наведений.

Отже, доробок ученого є невід'ємною частиною київської історичної школи В.Б.Антоновича. Про це свідчать як особливості тематики та методології його праць, так і його ідеологічні та концептуальні переконання. Як і в більшості представників школи, наукова праця історика ґрунтувалася на українській національній свідомості рівня кінця XIX – початку XX ст., сприйнятті України як самостійного чинника історичного процесу, зосередженні на минулому, власне, українського народу. Напевно, праці П.А.Іванова схвально сприймалися його україноцентричними колегами В.Б.Антоновичем, М.С.Грушевським, С.В.Петлюрою, О.І.Маркевичем не в останню чергу завдяки спільній ідейній основі. На відміну від іншого члена школи – І.А.Линниченка, переїзд Павла Андрійовича на південь України (Миколаїв та Одесу) не призвів до розчинення його «українофільських» переконань у «російському морі». Він залишився адептом історичних концепцій В.Б.Антоновича та М.С.Грушевського.

Педагогічна та наукова кар'єра П.А.Іванова справляє враження невдалої, незавершеної та нереалізованої. Його творча спадщина фактично є відбиттям початкової стадії наукової праці: збирання та класифікації джерел. Тому головна заслуга вченого для історичної науки все ж таки зводиться до його археографічної діяльності, до того ж такої, що не зовсім відповідала тогочасним високим

стандартам. Попри намагання, П.А.Іванову не вдалося перетворитися з провінційного історика на вченого всеукраїнського чи всеросійсько-імперського масштабу. Більш успішній кар'єрі перешкодив не тільки менший науковий потенціал дослідника порівняно з деякими видатними колегами, а й такі життєві обставини, як розпорошеність занять, слабе здоров'я, підозри з боку одеського академічного істеблішменту в українському патріотизмі.

Водночас до діяльності П.А.Іванова досить часто пасує слово «перший»: уперше читав історичний українознавчий курс у Новоросійському університеті («Історія малоросійського козацтва»), вперше ініціював обговорення історичної схеми М.Грушевського в одному з провідних історичних товариств Одеси, одним із перших досліджував історію південноукраїнського козацтва кінця XVIII ст., був першопублікатором низки важливих джерел з історії Південної України, належав до перших дослідників середньовічної історії Волині. Таким чином, у регіональному вимірі роль П.А.Іванова не виглядає скромно. Він зробив значний внесок у розвиток традицій дослідження історії України в її південному регіоні. Все це свідчить про неординарність постаті П.А.Іванова в історіографічному процесі кінця XIX – початку XX ст. та зайвий раз підкреслює видатну роль київської історичної школи у становленні й розвитку української історичної науки. З іншого боку, діяльність П.А.Іванова підтверджує думку про важливу роль Південної України в піднесенні українського національного руху та україністики.

¹ *Киян О.І.* Генезис понятия «київська історична школа» в історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. 9. – С.154–166; *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К., 2000. – С. 38–39; *Михальченко С.І.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – М.; Брянск, 1997. – 228 с.; *Михальченко С.І.* Киевская школа в русской историографии (школа западно-русского права). – М.; Брянск, 1996. – 186 с.; *Уляновський В.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // *Антонович В.Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 5–77; *Кравченко В.В., Герасименко Н.О.* Історична спадщина М.В.Довнар-Запольського // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 6. – С.143–154; 2004. – № 1. – С. 120–130.

² *Іванов П.* // *Енциклопедія українознавства.* – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 854; *Першина З.В.* Внесок істориків Півдня України в наукову розробку проблем історії України // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд із кінця XX ст.); Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Глухів, 1997. – С. 81–84; *Першина З.В.* Історія України в працях одеських дослідників // *Укр. іст. журн.* – 1994. – № 4. – С. 56; *Попова Т.Н., Станко В.Н.* Исторические исследования в одесском университете: традиции и современность // *Вестник Одесского государственного университета.* – 1995. – № 1. – С. 39.

³ Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 469. – Спр. 165. – Арк. 1–2.

⁴ ЦДАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 44.

⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2609. – Арк. 427.

⁶ ЦДАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 40, 80.

⁷ *Болдирев О.В.* Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. – Одеса, 1994. – С. 135–136.

⁸ *Линниченко І.А.* Отзыв об ученых трудах П. Иванова. – Одесса, 1905.

⁹ ЦДАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 42–45.

¹⁰ *Джулинська З.І. І.А. Линниченко: «Українське питання» та справа національної освіти на початку XX ст.* // *Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова.* – Одеса, 2001. – Вип.11. – С. 266–272.

¹¹ *Іванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли. – Одесса, 1895. – 317 с.; *Его же.* Несколько слов по поводу сочинения А.В.Лонгинова «Князь Федор-Любарт Ольгердович» // *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца в Киеве.* – 1894. – Т. 8. – С. 23–35; *Його ж.* Картка з історії Волині на початку XIV ст. // *Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка.* – 1893. – Т. II. – С. 119–146.

¹² *Андрияшев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – К., 1887.

- ¹³ Болеслав-Юрий II, князь Малой Руси. Сборник материалов и исследований. – СПб., 1907. – С. 106.
- ¹⁴ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 19–20.
- ¹⁵ Рец. В.В.Антоновича на произведение Иванова «Исторические судьбы» // Киевские университетские известия. – 1896. – № 3. – С. 3–5.
- ¹⁶ Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1896. – Т. 9. – Бібліографія. – С. 4–9.
- ¹⁷ Довнар-Запольський // ЖМНП. – 1896. – № 4. – С. 332–377; Линниченко И.А. Указ. соч.
- ¹⁸ Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002. – С. 17, 279.
- ¹⁹ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 9. – 1910. – Протоколы. – Отчет о деятельности за 1905–1906 академический год. – С. 5.
- ²⁰ Там же. – Т. 12. – 1911. – Протоколы. – С. 23–24, 42.
- ²¹ Институт рукопису наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.Ш. – Спр. 53554. – Арк. 1.
- ²² Из дел Московского отделения архива Главного штаба // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1893. – № 19. – С. 31.
- ²³ Дело о выходе из-за границы в Новороссийскую губернию жидов // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – 1894. – Т. 17. – С. 162–188.
- ²⁴ Андриєнко І. Ювілейні видання до історії м. Одеси // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1894. – Т. IV. – С. 152, 158, 159, 162.
- ²⁵ Иванов П.А. Audiatur et altera pars! // Южанин. – 1890. – 11 декабря.
- ²⁶ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №15. – С.124, 130.
- ²⁷ Иванов. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // Киевская старина. – 1891. – Кн. 5. – Т. 33. – С. 288–297; Переселение запорожцев на Тамань // Киевская старина. – 1891. – Кн. 7. – Т. 34. – С. 133–141.
- ²⁸ Возобновление русского торгового судоходства на Черном море в конце XVIII века // ИТУАК. – 1899. – №29. – С.53–55.
- ²⁹ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №15. – С.129.
- ³⁰ Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора // ИТУАК. – 1891. – №14. – С.109–131; 1892. – №16. – С.75–100; Из дел Николаевского портового архива // ИТУАК. – 1895. – №22. – С.18–34.
- ³¹ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии. – 5 апреля и 31 мая 1891 г. // ИТУАК. – 1891. – № 13. – С.87; Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №15. – С.129.
- ³² Из дел Московского отделения архива Главного штаба // ИТУАК. – 1893. – №19. – С.23–78.
- ³³ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №17. – С. 133.
- ³⁴ Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н.С. Мордвинова. – Симферополь //ИТУАК. – № 23. – 1895. – С. 24–71.
- ³⁵ Несколько замечаний на сочинение г. Ге «Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790–1890) // Южанин. – 1890. – 20, 21 ноября.
- ³⁶ Ге Г. По поводу недоразумения г. Иванова // Южанин. – 1890. – 30 ноября; Иванов П.А. Audiatur et altera pars! // Южанин. – 1890. – 11 декабря.
- ³⁷ ЗООИД. – Т. 20. – 1897. – Протоколы. – С. 66.
- ³⁸ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 71.
- ³⁹ Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002. – С. 338.
- ⁴⁰ Документы, относящиеся к истории города Одессы // ЗООИД. – Т. XVI. – 1893. – С. 55–116.
- ⁴¹ Дело о выходе из-за границы в Новороссийскую губернию жидов // ЗООИД. – Т. 17. – 1894. – С. 162–188.
- ⁴² Скальковский А.А. Еврейский плен в Запорожье: 1770–1772 // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 159–165.

⁴³ Фаберова дача // ЗООИД. – Т. XXII. – 1900. – Смес. – С. 21–27.

⁴⁴ Из дел Московского отделения архива Главного штаба // ИТУАК. – 1893. – № 19. – С. 23–78.

⁴⁵ Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767) // ЗООИД. – Т. XVI. – 1893. – Материалы. – С. 117–266; Т. XVII. – 1894. – Разд. II. – С. 185–194.

⁴⁶ Черноморские казаки в Слободзее // ЗООИД. – Т. XXIV. – 1902. – С. 81–91.

⁴⁷ ЗООИД. – 1904. – Т. XXV. – С. 69.

⁴⁸ К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. – 1904. – Т. 25. – С. 20–40 (Протоколы).

⁴⁹ Петлюра С.В. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1905. – Бібліографія. – Т. 63. – С. 22–23.

⁵⁰ Бачинський А.Д. Задунайська Січ. – Одеса, 1995. – С. 9, 108; Бачинська О. Українське населення Придунайських земель. XVIII – початок XX ст. – Одеса, 2002. – С. 20, 24, 31, 44.

The article is dedicated to the life and work of the historian P.A.Ivanov, a student V.B.Antonovych. Ivanov's biography is divided into three periods - Kyivan, Mykolayivan and Odesan. His research can be divided into parts: the history of medieval Volyn' and history of the Southern Ukraine of the last quarter of the XVIIIth century. (the Russian imperial administration and the fate of the Ukrainian Cossaks after the destruction of Zaporiz'ka Sich).
